GRADUONIMIYA VA MIQDOR KONSEPTINING INSON TAFAKKURI BILAN BOG‘LIQLIGI

Axunova Moxidil Abduraxim qizi
Farg‘ona davlat universiteti 3-bosqich tayanch doktoranti

Annotatsiya
Ushbu maqolada graduonimiya hodisasi miqdor konsepti bilan bog‘liq holda, inson omili asosida tahlil qilinadi. Darajalanishning lisoniy ifodasi faqat semantik yoki grammatik hodisa sifatida emas, balki inson tafakkuri, baholash faoliyati, me’yoriy tasavvurlari va madaniy tajribasi bilan uzviy aloqada yoritiladi. Maqolada graduonimik birliklarning kognitiv tabiati, ularning konseptual maydondagi o‘rni hamda lingvomadaniy xususiyatlari muhokama qilinadi. Kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, miqdor va darajalanish inson ongida mutlaq emas, balki qiyosiy, nisbiy va baholovchi tarzda shakllanadi.

Kalit so‘zlar: *graduonimiya, miqdor konsepti, inson omili, baholash, darajalanish, kognitiv tilshunoslik, lingvomadaniyat, me’yor, konsept, semantik maydon.*

KIRISH

XXI asr tilshunosligida inson omili markazga chiqib bormoqda. Til hodisalarini faqat tizim ichidagi munosabatlar orqali emas, balki ularni yaratib, ishlatib va talqin qilib kelayotgan inson ongining mahsuli sifatida o‘rganish kuchaydi. Mana shu nuqtayi nazardan graduonimiya ham alohida e’tiborga loyiq hodisa sanaladi. Chunki graduonimiya til birliklarining ma’lum belgi, sifat yoki miqdor bo‘yicha darajalanishini ifodalaydi. Darajalanish esa bevosita insonning idrok jarayoni, qiyoslash odati va baholash qobiliyati bilan bog‘liq.

Miqdor konsepti til va tafakkur munosabatini ochib beruvchi muhim kognitiv birliklardan biridir. Inson atrofidagi olamni nomlash bilangina kifoyalanmaydi; u ayni voqelikning ko‘lamini, kuchini, ko‘pligini, ozligini yoki intensivligini ham belgilashga intiladi. Shuning uchun tilda “oz”, “ko‘p”, “juda ko‘p”, “sal”, “ancha”, “nihoyatda” kabi birliklar nafaqat miqdoriy, balki baholovchi ma’no ham yuklaydi. Bu esa graduonimiyaning oddiy leksik vosita emas, balki inson tafakkuridagi nisbiylik tamoyilining lisoniy ifodasi ekanini ko‘rsatadi.

Tilshunoslikda darajalanish masalasi ko‘plab tadqiqotlarda turlicha talqin qilingan. Ayrim ishlarda graduonimiya semantik maydon doirasida ko‘rib chiqilsa, boshqa ishlar uni stilistik yoki pragmatik hodisa sifatida sharhlaydi. Biroq bu hodisaning markazida inson turadi. Inson bir narsani “katta”, boshqasini “juda katta”, uchinchisini esa “ulkan” deb atar ekan, u faqat predmet hajmini emas, balki o‘zining ushbu predmetga munosabatini ham bildiradi. Demak, graduonimik birliklarning qo‘llanishi nutq egasining ichki mezonlari, tajribasi va madaniy tasavvurlarini ham aks ettiradi.

Bizningcha, graduonimiya hodisasini miqdor konseptidan ajratib talqin qilish to‘liq ilmiy natija bermaydi. Chunki miqdor konsepti inson ongida biror predmetning soni, hajmi, miqyosi yoki ko‘lamini umumlashtiruvchi tushuncha bo‘lsa, graduonimiya ayni shu konseptning lisoniy darajalanish shaklidir. Boshqacha aytganda, miqdor konsepti inson ongidagi umumiy tasavvur bo‘lsa, graduonimiya uning tildagi konkret ifoda mexanizmidir.

Masalan, “bir oz”, “sal”, “anchagina”, “ancha”, “juda ko‘p” kabi birikmalarni olaylik. Bu birliklarning har biri miqdorni bildiradi, ammo ular bir xil darajada emas. “Bir oz” bilan “juda ko‘p” orasida nafaqat miqdoriy, balki psixologik masofa ham bor. So‘zlovchi aynan shu farq orqali o‘z fikrini aniqroq va ta’sirchanroq ifodalaydi. Shuning uchun graduonimiya kommunikativ ehtiyojdan tug‘ilgan, ammo kognitiv asosga ega bo‘lgan hodisa hisoblanadi.

Inson omili graduonimiyaning baholash funktsiyasida ham yaqqol ko‘rinadi. Baholash til egasining voqelikka bo‘lgan munosabati bilan bog‘liq bo‘lib, u ko‘pincha miqdoriy birliklar orqali kuchaytiriladi. Masalan, “yaxshi” va “juda yaxshi”, “kam” va “juda kam”, “katta” va “nihoyatda katta” kabi juftliklar bir xil semantik maydonga mansub bo‘lsa–da, ularning pragmatik kuchi turlicha bo‘ladi. Bu farq insonning emotsional holati, ijtimoiy tajribasi va nutq vaziyatiga bog‘liq ravishda yuzaga chiqadi.

Graduonimik birliklar ko‘pincha me’yor tushunchasi bilan ham aloqador bo‘ladi. Inson miqdorni o‘lchayotganda, avvalo, nimanidir me’yor deb belgilaydi, keyin shu me’yordan ortiq yoki kamligini aniqlaydi. Masalan, “me’yorida”, “sal oshiq”, “ancha oshiq”, “juda oshiq” kabi ifodalar ongimizda markaziy nuqtaga nisbatan harakatni bildiradi. Ana shu holat graduonimiyaning inson tafakkuridagi nisbiy mezonlar bilan belgilanayotganini ko‘rsatadi.

Lingvomadaniy jihatdan qaraganda ham graduonimiya milliy tafakkur bilan chambarchas bog‘liqdir. Har bir tilning miqdoriy darajalanish tizimida o‘sha xalqning hayot tarzi, tajribasi va dunyoqarashi aks etadi. O‘zbek tilida “bir chimdim”, “bir siqim”, “bir hovuch”, “bir quchoq”, “bir dunyo” kabi birliklar miqdorni ifodalash bilan birga obrazli tasavvur ham yaratadi. Bunday birliklar matematik aniqlikdan ko‘ra, insonning sezgi va tasavvuriga yaqinroq turadi. Shu sababli ular nutqni jonlantiradi, obrazlilikni kuchaytiradi va tinglovchining ongida aniqroq manzara hosil qiladi.

Graduonimiyaning yana bir muhim tomoni shundaki, u faqat so‘z darajasida emas, balki sintaktik va frazeologik tuzilmalar tarkibida ham namoyon bo‘ladi. Masalan, “nihoyatda charchadi”, “mutlaqo o‘zgardi”, “bir qadar sovuq”, “nihoyasiz katta” kabi birikmalar gradatsiya asosida tuzilgan. Bu yerda so‘zlararo bog‘lanish orqali miqdor yoki sifatning kuchayishi, pasayishi yoki o‘zgarishi ko‘rsatiladi. Natijada nutq semantik jihatdan boyiydi va ekspressivlik kasb etadi.

Inson tafakkuri doimo qiyoslash asosida ishlaydi. U bir hodisani boshqasiga solishtiradi, undan ustun yoki past tomonlarini ajratadi. Graduonimiya aynan mana shu qiyoslash mexanizmining lisoniy natijasidir. Masalan, “sovuq”, “sal sovuq”, “juda sovuq”, “qahraton” kabi qatorlar faqat ob–havo holatini emas, balki insonning o‘sha holatga bergan bahosini ham bildiradi. Kimdir uchun “sal sovuq” bo‘lgan narsa boshqasi uchun “juda sovuq” bo‘lishi mumkin. Bu esa graduonimik ma’nolarning subyektiv komponentga egaligini ko‘rsatadi.

Tilshunoslikda miqdor konseptini graduonimiya bilan bog‘lab o‘rganish, aslida, insonning borliqni qanday tasniflashini anglashga xizmat qiladi. Inson borliqni ikki qutbga – ko‘p va kam, katta va kichik, kuchli va zaif, yaqin va uzoq kabi qarama-qarshi juftliklarga tayangan holda idrok etadi. Ana shu qutblar orasidagi bosqichlar graduonimiyaning maydonini tashkil etadi. Shu sababli graduonimiya faqat qarama-qarshilik emas, balki oraliq darajalarni ham ifodalovchi murakkab tizimdir.

Ayrim tadqiqotlarda graduonimiya ko‘proq stilistik vosita sifatida baholanadi. Albatta, uning ta’sirchanlik funksiyasi bor. Biroq bu hodisani faqat badiiy nutq bilan cheklash to‘g‘ri emas. Graduonimik birliklar kundalik suhbat, ilmiy matn, reklama, publitsistik nutq va hatto rasmiy muloqotda ham faol ishlatiladi. Masalan, “deyarli tayyor”, “bir oz kechikdi”, “anchagina murakkab”, “juda muhim” kabi birikmalar oddiy nutqda ham, ilmiy bayonda ham uchraydi. Demak, graduonimiya universal kommunikativ hodisa hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, graduonimiya va miqdor konsepti inson omili bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan til hodisalaridir. Inson voqelikni mutlaq emas, balki bosqichma-bosqich, qiyosiy va baholovchi tarzda idrok etgani uchun tilda darajalanish tizimi shakllangan. Bu tizim miqdor, sifat, baho va ekspressivlikni birlashtiradi. Shuning uchun graduonimiyani antropotsentrik nuqtayi nazardan o‘rganish tilning nafaqat semantik, balki kognitiv va lingvomadaniy tabiatini ham ochib beradi. Bizningcha, kelgusida graduonimiya va miqdor konsepti o‘rtasidagi munosabatni turli tizimli tillar materialida qiyosiy o‘rganish ushbu yo‘nalishning yanada chuqurlashishiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Iskandarova Sh.M. O‘zbek tili leksikasini mazmuniy maydon sifatida o‘rganish (shaxs mikromaydoni). – Toshkent, 1999. – B. 43, 86.

[2] Maslova V.A. Lingvokulturologiya. – Moskva: Akademiya, 2001.

[3] Kubryakova E.S. Yazyk i znaniye. – Moskva: Yazyki slavyanskoy kultury, 2004.

[4] Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006.

[5] Ne’matov H., Bozorov O. Til va nutq. – Toshkent: O‘qituvchi, 1993.

[6] Vorobyov V.V. Lingvokulturologiya. – Moskva: RUDN, 2008.

[7] Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980.

[8] Wierzbicka A. Semantics, Culture, and Cognition. – Oxford: Oxford University Press, 1992.